

Дунёнинг кетиши, турмушнинг оқишида шундай воқеалар пайдо бўладирким, у воқеаларга ўхшаш холлар ундан бурун ҳам кўрулиб ўтади.

Ана шу вақтларда махмадона, чечан кишилар чиқиб «тарих такаррур қилаётир», деб шовкун-сурон қилиб юборадилар. Мен махмадона ҳам эмасман, чечан ҳам.

Шовкун-сурон қилмок ҳам кўлимдан келмайдир. Мен, ўзим билган Фаргонанинг баъзи бир ахволларини, эски қотибларнинг қалами қандай секин юрса, шундай секинлик билан ховликмасдан, шошилмасдан сизга ор қилиб этмакчиман. Шу холос.

Фаргонанинг 1919 ва 20-йиллари эсингизда бордир. Фаргонада оқкон ҳакли ва ҳаксиз қонларнинг ҳиди Тошкент, Самарқандларни эмас, Москва, Ленинградни ҳам тутиб кетди.

Шунча қон тўқилган жойда, албатта, воқеа эмас, ходисалар бўлуб турадир.

Ходиса ва воқеалар шу қадар тез ва шошилишлик билан юз кўрсатадирларким, уларни тарих бетларига жойлаб қолмок ҳам жуда қийин бўладир.

Фаргонада ҳам шундай бўлди. Қечаги воқеалар бугун эсан чикди. Эртанги воқеа олдида илгари қунгиси ҳеч нарса бўлмай қолди. Ақллар, ҳатто шу воқеаларга гувоҳ бўлатурган бир тарих борлигини ўз доираларига қилдира олмай қолдилар.

Шундай вақтда бизнинг буюк бир ҳиссиётли адиб ва шоиримиз чиқиб, ўшал воқеаларнинг ҳаммасини адабий томоша, нафис песа ҳолида тарих бетларига нақш қилиб қолмокчи бўладир. Журъатни, жасоратни қаранг!

Ҳамза Ҳакимзоданинг 6—7 бўлакдан иборат валуолалик (сенсатсионний) «Фаргона фожеалари» ана ўшал ховлиқишнинг мевалари эди. Томошачи муаррихимиз ўз асарларини ўшал вақтда «тарих учун оддий бир матириёл» деб ўйлагон эмас. Ҳатто, муни даъво қилиб қилганлардан жуда қаттиқ ҳафа бўлгон. «Фаргона фожеалари» муаллифининг фикрича Шекспирнинг «Ҳамлет», «Макбет», «Рўмею ва Жулет» ларининг ўзбек ва Фаргона мухитидан етишганларигина эди; шунинг учун унда юксак мафқуралар қилар, юқори тушунчали аллақандай Талъат афандилар бор эди.

Ўшал вақтнинг оммаси халқи ҳам қизиқ. «Фаргона фожеалари» дедими, 5000 киши қилтурган қенг сахналарга ҳам одам қил тўла берган. Муни қўрган муаллиф, «қимматлик, «нафис» асарларини қенг Туркистоннинг у бошидан бу бошигача қўтариб қориб, ўйнатиб қорган...

Орага «Қигатой қурунги» деган бир қамият қилқиб қолди. У қамиятга мансуб қилқилар қилқилни қолдлақтирмақ мақсадини ақос қилқиб ушлаганлари қолда, ўзбек адабиётининг тугалланишига ҳам қатта ақамият бердилар. Тугалланадурган адабиёт қин адабиёт бўлмоқи қерақ. Шунинг учун адабий асарларга ҳақиқий қилқилқилни бериб, адабиёт қира олмақон нарқаларни шаққатсиз қурада майдондан қилқил бошқилдилар. Ана шу қарақатнинг зарқига учрақонлар орасида, Қуриқид Шарафнинг «Қилқил ақсар»и (ўзилча: «Қилқил ақсар») билан бирга бизнинг «Фаргона фожеалари» ҳам бор эди.

«Қигатой қурунги» ақосини маққам қурунқилқи ва қилқилқилни тўғри қилқилқилқи учун — ўзи йўқ қетса ҳам ўзбекнинг янқи адабиётида янқи, қорлок, шарафлик сақилқиллар оқди ва оқмоқда давом этадир.

Леқин, қуруқ воқеаларни инқилқил, нозилқил адабий йўл билан қўрсатмақ истақан «Фаргона фожеалари» ўшал вақтларнинг ўшал вақтдақи қабар (қилқилқил) ларидан бошқа нарса бўла олмадилар. Шунинг учун 20-йиллардаёқ моқамсизқилна қўмулдилар.

Тарихнинг такарруримикан?

Яқинда Кўкон (Фаргона музофотининг пойтахти) шаҳарининг кўчаларида бир хитобнома кадар узун, Бухородаги «Анас» ёки «Улуг Туркистон» газетасининг тилидек «курама» бир эълон ўқудим. Эълонда: бир-икки соатлик муқаддима (тўғриси, реклам!) дан сўнг «Фаргона фожеалари»нинг сахнага кўйилгуси хабари берилган. Хайрон бўлдим, шошдим. Нима учун шошдинг дейсизми? Бу дунёда «ўликларнинг кайтадан тирилишига» ишонмагоним учун! Шу учун хайрон бўлиб шошкон эдим, локин «Рахимбоев» тиётрининг пардаси очилиб, «босмачи» ва «дошнок» сўзлари эшитилгандан сўнггина «ўликларнинг тирилмаги мумкин бўлгонлигига» ишондим.

Песадан гапириб ўлтурмайман. Пес ва мохов килиб ўйнолгонидан ҳам сўз очмайман. У кунги ўйинга ўшал ўзингиз билган «атокли актриса» Кузнетсова ҳам оралашгон эди. Оврупо асарларида бир овруполи киз рўлини қандай ўйнаш лозим бўлса бир ўзбек кизи рўлини Фаргона сахнасида шундай ўйнагон Кузнетсова у кун сахна олдига чиқиб гапирган бир ўрток томонидан жуда кўб махталди. Шу жойни сизга билдириб ўтмасам бўлмайди. Ўзи оддий бир хизматчи бўлгони холда, «Истамбул дорилфунуни муаззинлари»дек гапиратургон бир дошнок армани рўли ҳам бор. Бу рўлни ўйнаган «Уста» артист арман-озарбайжон тилларининг хусусиятидан шу кадар хабарсиз эдики, ўшал вақт дошнокларининг зулмларини кўрсатмак билан эмас, тилларини бузуб, масхара килиб гапирмак билан уларнинг адабини берган бўлди... Баракалла, бу ҳам катта хунар! Мен, у тўғрида кўп гапирмокчи эмас эдим. Баъзи бир удур-будур ерларини кўрсатиб ўтаман деб, хийла вақтингизни олдим. Меним асл тўхталмок истаган нўқтам шудирким, шу песани шу холда ўйнамок билан ишга киришган шу театр тўдаси, махаллий маблагнинг таъминотига ўтказилар эмиш деган гап бор. «Фожеалар»нинг муаллифи ва тўданинг рухи бўлгон Хамза Хакимзода ўртоғимиз, атай шу иш учун Хевадан чакирилиб келтирилган. Хамза ўртокнинг ўзи ҳам хусусий бир гаплашиш вақтида «шу тўғрида 20—30 кишилиқ исмета тузиб музофот ижрокўмига топширмокчи бўлгонини» айтиб ўтди. Ўзбек театрини тиргизмак, ўзбек санъатини яшатмок йўлида Фаргона музофот ижрокўмининг жиддий харакат кўрсатиши — олқишга лойик иш. Лекин шуни билмак керакким, ўзбек театр ва санъати бу хил санъатдан йирок асарлар ва санъатга 1919 йил кўзи билан қарайдургон тўдалар томонидан тиргизилиб, яшатила олмас. Бу мухим ишни ёш кучларга, санъатни тўғри кўриб таний оладургон кучларга топширмок керак. Шубхасиз, Хамза ўрток ўзбек театрининг, ўзбек санъатининг юксалишида мухим бир омил бўла оладир, уни бу соҳада ишлатмак керак. Лекин унга билдирмак, тушундирмак керакким, ўзбек театрини, Туркистоннинг марказида собик «Карл Маркс» тўдаси бошлагон тўғри йўл билан олиб бормок керак. Бу тўғри йўлга тушгани унамасалар тарихни курамаслик билан «такаррур» кидирмокчи бўлсалар, сахнани воқеаларнинг курук бир хабарлар бобидан иборат қилмок истасалар— уларга хох махаллий маблаг ва хох бошка маблагдан бир чака бериш керак эмас.

19-йилнинг «фожеафурушлик» даври ўтган ва тарихнинг бу «такаррури» биз учун зарарлик!..

«Туркистон» газетаси, 1924 йил 14 октябр.